

Michał Dolata

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
Instytut Geografii Społeczno-Ekonomicznej i Gospodarki Przestrzennej
dolata@amu.edu.pl

Współczesne problemy rozwojowe Niemiec Wschodnich – perspektywa regionalna

Zarys treści: Celem artykułu jest określenie i charakterystyka najważniejszych współczesnych społeczno-gospodarczych problemów rozwojowych występujących w Niemczech Wschodnich. W opracowaniu przestrzenny zakres analizy obejmuje obszar byłej Niemieckiej Republiki Demokratycznej, określanej w oficjalnej nomenklaturze niemieckojęzycznej mianem nowych krajów związkowych (niem.: *Neue Bundesländer*). Od ponownego zjednoczenia Niemiec w 1990 r. obszar ten jest areną ciągłej transformacji, która ze względu na swoją intensywność i skalę nie ma precedensu w całej Europie Środkowo-Wschodniej. W opracowaniu problemy rozwojowe Niemiec Wschodnich rozpatruje się z perspektywy regionalnej. Celem jest wskazanie na przestrzenne zróżnicowanie natężenia zarówno pozytywnych, jak i negatywnych następstw procesów transformacyjnych w wybranych regionach. Przedmiotem szczególnego zainteresowania autora jest sytuacja na rynku pracy, tendencje demograficzne oraz przekształcenia struktur miejskich, w tym procesy kurczenia się miast i zjawiska metropolizacji przestrzeni.

Słowa kluczowe: Niemcy Wschodnie, transformacja społeczno-gospodarcza, polaryzacja rozwoju, nierówności regionalne

Wstęp

Przełom lat 80. i 90. XX w. był „momentem zwrotnym” w dziejach całej Europy Środkowo-Wschodniej. Państwa, które na skutek rozstrzygnięć geopolitycznych wielkich mocarstw po zakończeniu II wojny światowej znalazły się w strefie hegemonii ZSRR, po ponad czterech dekadach odzyskały możliwość pełnego samostanowienia. Dla wielu narodów zamieszkujących tę część kontynentu koniec epoki „demokracji ludowej” otwierał również możliwości wyrwania się z narzuconej podległości państwowej w ramach struktur federacyjnych (Czechosłowacja, Jugosławia, republiki radzieckie). Rozpad Bloku Wschodniego był z jednej strony bezpośrednim następstwem procesu reform zainicjowanych przez Michała Gorbaczowa w ZSRR, jednak z drugiej strony stanowił konsekwencję całego ciągu zdarzeń zachodzących na płaszczyźnie politycznej, społecznej i gospodar-

czej w poszczególnych państwach regionu przez kilka dziesięcioleci. Fenomenem przełomów politycznych z końca lat 80. i początku lat 90. w Europie Środkowo-Wschodniej był ich niemal bezkrwawy przebieg (z wyjątkiem Litwy, Rumunii i SFR Jugosławii).

Szczególnym przypadkiem w grupie państw „demokracji ludowej” była Niemiecka Republika Demokratyczna (niem.: *Deutsche Demokratische Republik*). Państwo to utworzono w dniu 7 października 1949 r. na obszarze rdzenia tzw. Radzieckiej Strefy Okupacyjnej (niem.: *Sowjetische Besatzungszone*) na zachód od nowych granic Polski wytyczonych na linii Odry i Nysy Łużyckiej¹. Objęło ono obszar o łącznej powierzchni 108 tys. km², na który złożyły się przede wszystkim regiony Brandenburgii, Meklemburgii, Saksonii, Saksonii-Anhalt i Turyngii oraz wschodnia część Berlina². Od początku swojego istnienia NRD funkcjonowała jako państwo o ustroju partyjnej dyktatury, wcielającej w życie idee realnego socjalizmu. Pełniła szczególną rolę w systemie krajów politycznie, militarnie i gospodarczo podporządkowanych ZSRR, będąc „satrapią na zachodnim przedpolu sowieckiego imperium” (Heydemann 2005, Wehler 2008). Dzieje NRD były naznaczone charakterystyczną zmiennością politycznych i społeczno-gospodarczych uwarunkowań rozwojowych, zdeterminowaną wydarzeniami w innych częściach Ost-Bloku. Państwo to przeszło drogę od pierwszej fazy budowy swoich „socjalistycznych podstaw” (1949–1961), poprzez dziesięciolecia fizycznej izolacji, zapoczątkowanej uszczelnieniem granicy wewnątrzniemieckiej (1961–1971) oraz okres „jedności polityki gospodarczej i społecznej” pierwszej dekady rządów Ericha Honeckera (1971–1981) po czasy stagnacji, krachu i wreszcie – „pokojowej rewolucji” (1981–1990). Przez 41 lat swojego istnienia NRD cechowała się zasadniczo wyższym poziomem rozwoju i lepszymi warunkami życia niż większość państw wschodnioeuropejskich, jednak mimo to z upływem czasu była pod tym względem coraz bardziej dystansowana przez zachodniemiecką RFN. Ostateczny upadek struktur NRD, przyspieszony przywróceniem swobody podróżowania przez granicę wewnątrzniemiecką (9 listopada 1989 r.), kulminował aktem rozwiązania państwa w dniu 3 października 1990 r. Proces przemian politycznych, który był swoistym przejściem od monopartyjnego systemu rządów do systemu demokracji parlamentarnej (niem.: *Wende*), umożliwił ponowne zjednoczenie Niemiec (niem.: *Wiedervereinigung Deutschlands*), które *de facto* było przystąpieniem regionów Niemiec Wschodnich do demokratycznej RFN (niem.: *Beitritt*)³. Z chwilą zjednoczenia rozpoczął się wieloletni okres transformacji systemowej, stanowiącej ostatni etap „długiej drogi Niemców na Zachód”, rozumia-

¹ W latach 1945–1955 radziecka strefa okupacyjna funkcjonująca w krajach niemieckojęzycznych obejmowała również część Austrii, w tym regiony Dolnej Austrii, Burgenland oraz część Górnej Austrii a także 6 dzielnic Wiednia.

² Proklamowanie NRD było swoistą „odpowiedzią społeczeństwa wschodniemieckiego” na utworzenie Republiki Federalnej Niemiec (niem.: *Bundesrepublik Deutschland*) na obszarze stref okupacyjnych Wielkiej Brytanii, Francji i USA w dniu 7 września 1949 r.

³ Nieodłącznym elementem procesu zjednoczeniowego w Niemczech było zjednoczenie podzielonego dotąd Berlina i utworzenie kraju związkowego obejmującego to miasto (*Vertrag zwischen...* 1990).

nej jako powrót całego społeczeństwa do kręgu demokratycznej kultury politycznej i społecznej (Winkler 2005).

Spoleczno-gospodarcze skutki transformacji systemowej w Niemczech Wschodnich

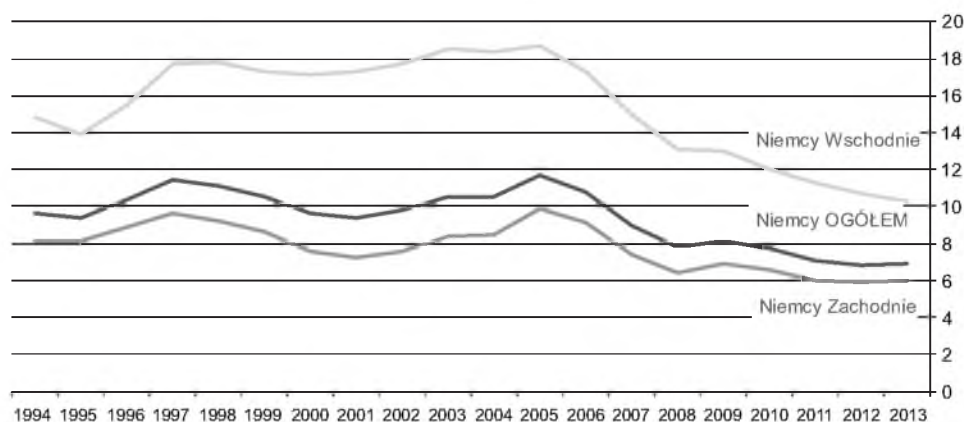
Transformacja społeczno-gospodarcza w Niemczech Wschodnich, które ze względu na polityczną poprawność oficjalnie częściej nazywano nowymi krajami związkowymi (niem.: *Neue Bundesländer*), wykazywała od początku wszelkie cechy postkomunistycznej transformacji systemowej o przebiegu charakterystycznym dla środkowoeuropejskich krajów „demokracji ludowej”. Jednakże mimo całej swojej typowości i licznych analogii była jednocześnie jedynym przypadkiem transformacji, w której ramach bardzo dynamiczne procesy przemian inicjowano i koordynowano z zewnątrz (spoza granic transformowanego systemu, tj. z Niemiec Zachodnich). Przebieg zmian strukturalnych był na tyle gwałtowny, że często określano go mianem strukturalnego lub systemowego przełomu (niem.: *Strukturbruch* lub *Systemunbruch*) (Best, Holtmann 2012). W Niemczech Wschodnich w bardzo krótkim czasie doszło do zmian struktury gospodarki, systemu politycznego oraz administracyjnego, których punktem wyjścia było przejście ekonomicznych, politycznych i prawnych uregulowań systemu zachodnioniemieckiego (Hannemann 2003). „Otwarcie na świat” gospodarki wschodnioniemieckiej było zderzeniem centralnie sterowanego, nakazowo-rozdziałczego systemu ekonomicznego z gospodarką poddaną tendencjom globalizacji, deregulacji, liberalizacji i elastyczności produkcji. Struktura gospodarcza byłej NRD, naznaczona występowaniem przestarzałych zakładów, monokulturą przemysłową i niedostateczną produktywnością, została poddana procesowi deindustrializacji. Proces ten zbiegł się w czasie z pozaprzemysłowymi przemianami strukturalnymi, w tym dekoloktywizacją rolnictwa (niem.: *De-LPGisierung*), demontażem przerośniętych instytucji administracji politycznej (niem.: *De-Administrierung*) oraz likwidacją rozbudowanych struktur wojskowych (niem.: *De-Militarisierung*). Jedynym sektorem, który wykazywał powolny wzrost, był sektor usług rynkowych, jednak przyrost liczby miejsc pracy w usługach komercyjnych nie był w stanie skompensować skutków redukcji zatrudnienia w przemyśle, rolnictwie, administracji i armii (Hannemann 2003). Równolegle na obszarze byłej NRD opracowywano i wprowadzano w życie znaczące reformy struktur terytorialno-administracyjnych. Pierwszym etapem zmian na tej płaszczyźnie była likwidacja rozdrobnionej struktury małych regionów, uchwalona jeszcze przed traktatem zjednoceniowym z 1990 r. Oznaczała ona przejście od układu 14 niewielkich okręgów (niem.: *Bezirke*) do typowo federacyjnej struktury sześciu krajów związkowych (niem.: *Länder*), co *de facto* było przywróceniem stanu sprzed 1952 r. (Dolata, Kaczmarek 2003)⁴. W kolejnych etapach reform, które odbywały się już niezależnie w struk-

⁴ Jak zauważają Dolata i Kaczmarek (2003), okręgi administracyjne z lat 1952–1990 liczyły przeciętnie 7,7 tys. km² powierzchni i 1,1 mln ludności (wg stanu w 1985 r.). W dniu 14 sierpnia

turach poszczególnych krajów, modernizowano układy lokalnych i ponadlokalnych jednostek terytorialnych, tj. gmin (niem.: *Gemeinden*) i powiatów (niem.: *Kreise*), zmierzając sukcesywnie do stopniowego ograniczenia ich liczby (Dolata, Kaczmarek 2003, Kaczmarek 2005, Dolata 2008).

Pierwszą najpoważniejszą konsekwencją przemian transformacyjnych w Niemczech Wschodnich był kryzys na rynku pracy, który przejawiał się poprzez szybki wzrost i wieloletnie utrzymywanie się bezrobocia strukturalnego na niespotykaną dotąd skalę. Już w 1991 r. liczba bezrobotnych w nowych „landach” przekraczała 1 mln, a w kolejnych latach notowano jej wyraźny wzrost. W okresie 2003–2005 populacja osób pozostających bez pracy osiągnęła rekordowy poziom 1,6 mln. W 1992 r. bezrobotni wschodnioniemieccy stanowili aż 43% populacji bezrobotnych w całych Niemczech, a w latach następnych, aż do 2008 r., udział ten utrzymywał się na poziomie powyżej 33%. Po 1993 r. stopa bezrobocia rejestrowanego w Niemczech Wschodnich wahała się w przedziale od 10,3% do 18,7%, przy czym w latach 1997–2006 utrzymywała się stale na poziomie powyżej 17% (patrz ryc. 1).

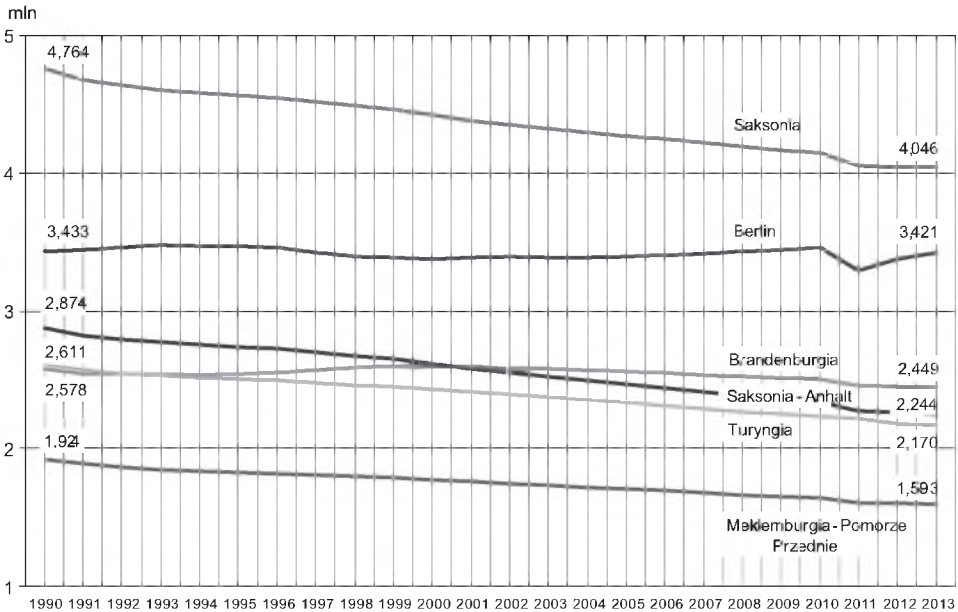
Zła sytuacja na rynku pracy w Niemczech Wschodnich w krótkim czasie stała się bezpośrednio przyczyną negatywnych zjawisk demograficznych. Znaczące obniżenie się poziomu dochodów ludności wpłynęło na wyhamowanie i tak już niewielkiego ruchu naturalnego, zaś relatywnie niewielki popyt na pracę w nowych „landach” wywołał masowe migracje tamtejszej ludności do regionów zachodnio-

Ryc. 1. Stopa bezrobocia rejestrowanego w Niemczech w latach 1994–2013 (w %)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Statistisches Bundesamt (www.destatis.de)

1990 r. Izba Ludowa NRD uchwaliła ustawę konstytucyjną o utworzeniu krajów w Niemieckiej Republice Demokratycznej (*Verfassungsgesetz zur Bildung von Ländern in der Deutschen Demokratischen Republik*). Na mocy tego dokumentu zmieniono ustrój państwa, przekształcając je w państwo federalne (§ 3, ust. 1), i utworzono sześć krajów związkowych, w tym pięć dużych regionów politycznych: Brandenburgię (*Brandenburg*), Meklemburgię-Pomorze Przednie (*Mecklenburg-Vorpommern*), Saksonię (*Sachsen*), Saksonię-Anhalt (*Sachsen-Anhalt*) i Turyngię (*Thüringen*) oraz stołeczny kraj związkowy Berlin na obszarze wschodniej części miasta o tej nazwie (§ 1, ust. 1–2).

Ryc. 2. Liczba ludności wschodniemieckich krajów związkowych w latach 1990–2013 (w mln)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Statistisches Bundesamt (www.destatis.de)

niemieckich. Ten natężony ruch wędrowniczy, selektywny pod względem struktury ludności (emigracja populacji młodej i dobrze wykształconej), ugruntowały negatywne tendencje rozwoju ludnościowego na wschodzie. W latach 1991–2011 z obszaru Niemiec Wschodnich do krajów zachodniemieckich migrowało łącznie ponad 3,8 mln osób, w tym 780 tys. mieszkańców Berlina. Ruch wędrowniczy w przeciwnym kierunku w tym samym okresie skompensował jedynie odpływ ludności z niemieckiej stolicy, natomiast saldo migracji dla nowych krajów związkowych (bez Berlina) wyniosło –1,2 mln osób⁵. W latach 1990–2013, na skutek negatywnego bilansu ruchu wędrowniczego i naturalnego, ogólna liczba ludności Niemiec Wschodnich zmniejszyła się z 18,2 mln do 15,9 mln, co oznacza depopulację na poziomie blisko 2,3 mln osób (patrz ryc. 2).

Jednym z głównych procesów, który ujawnił się w Niemczech Wschodnich w związku z niepożądanymi następstwami transformacji systemowej, jest kurczenie się miast (niem.: *Stadtschrumpfung*). Zjawisko kurczenia się ośrodków miejskich nie jest nowe, a także, co ciekawe, nie jest procesem jednoznacznie negatywnie ocenianym. Miasto kurczące się to ośrodek, w którym dochodzi do „erozji” typowych cech miejskich, który zmniejsza się i rozgęszcza, tracąc swoją heterogeniczność (Häußermann, Siebel 1988, Wiechmann, Wolff 2014). Jednakże, jak zauważają niektórzy autorzy, kurczenie się miasta nie musi oznaczać jego nieodwracalnego, katastrofального regresu czy stagnacji. Proces ten może być

⁵ W latach 1991–2011 saldo wewnątrzniemieckich migracji międzyregionalnych dla Berlina wyniosło +74 tys. osób.

również postrzegany jako pewien typ lub faza rozwoju miejskiego, nowa „ścieżka rozwoju” ośrodków miejskich (Lang, Tenz 2003, Scurell, Brückner 2014, Stryjakiewicz i in. 2014)⁶.

Z punktu widzenia rozwoju miejskiego miasto kurczące się charakteryzuje się występowaniem dwóch procesów przyczynowych, a mianowicie ubytkiem ludności i słabnącą dynamiką rozwoju gospodarczego. Przez oba te procesy maleje zagęszczenie funkcji kurczącego się miasta. W zależności od nasilenia tych procesów możliwe jest także fizyczne kurczenie się tkanki miejskiej (Großmann i in. 2008, Stryjakiewicz i in. 2014). W odniesieniu do obszaru Niemiec Wschodnich można stwierdzić wyraźną specyfikę procesu kurczenia się miast na tle analogicznych procesów w innych częściach świata, i to zarówno w aspekcie ilościowym, jak i jakościowym (Barnick 2008). Specyfika ilościowa polega na tym, że kurczeniu się podlegają niemal wszystkie wschodnioniemieckie miasta, niezależnie od ich położenia, wielkości, bazy ekonomicznej oraz statusu administracyjnego. Specyfika jakościowa sprowadza się zaś do szczególnej intensywności tego procesu. Należy ponadto dodać, że przyczyny kurczenia się miast wschodnioniemieckich są bardziej zróżnicowane niż w innych krajach. Wśród głównych uwarunkowań tego stanu rzeczy wskazuje się, oprócz samej postaci i przebiegu procesów transformacji po 1990 r., również socjalistyczną przeszłość miast wschodnioniemieckich („miasto socjalistyczne jako hipoteka”). Rozwój budowlany i przestrzenny „miasta socjalistycznego” na obszarze NRD następował poprzez centralne planowanie państwowe, zorientowane na kompleksowo zdefiniowane cele społeczne, wymagania i potrzeby. Procesy decyzyjne dotyczące wykorzystania powierzchni i wynikająca z tego struktura przestrzenna miasta były organizowane hierarchicznie i koordynowane centralnie. Każda forma planowania przestrzennego była zależna od dyrektyw z wyższych szczebli, a lokalne decyzje planistyczne nie miały praktycznego znaczenia (bardzo ograniczona autonomia władz szczebla lokalnego). Na płaszczyźnie zarówno gospodarczej, jak i społeczno-politycznej głównymi aktorami na szczeblu lokalnym były pojedyncze zakłady przemysłowe i kombinaty. Ważnym czynnikiem wpływającym na procesy kurczenia się miast w Niemczech Wschodnich po 1990 r. okazała się nasilona suburbanizacja mieszkaniowa (niem.: *Stadt-Umland-Wanderung*). U jej podstaw leży przede wszystkim: zablokowane przez lata „marzenia o własności mieszkaniowej”, świadome zaniedbanie śródmiejskiej starej substancji budowlanej przez politykę rozwoju miast w NRD (zły stan budynków), niewyjaśnione stosunki własnościowe w centrach miejskich oraz relatywnie niskie ceny działek budowlanych w strefach podmiejskich.

Od 1990 r. na tle gwałtownych i głębokich procesów transformacyjnych obejmujących całe Niemcy Wschodnie, w geograficznym centrum regionu Brandenburgii zachodziły również intensywne procesy metropolizacji, obejmujące Berlin i szeroką strefę rozciągającą się poza politycznymi granicami tego miasta (Bürk-

⁶ Lang i Tenz (2003) zaprezentowali model Lean City – przeciwstawny wobec modelu miasta kurczącego się. Jest to swoista koncepcja „szczupłego miasta” (niem.: *schlanke Stadt*), opierająca się na założeniu zdolności do rozpoznania specyficznych szans i potencjałów wynikających z procesu kurczenia się danego ośrodka, mimo licznych negatywnych tendencji rozwojowych, i wykorzystania występujących w danym układzie lokalnym tendencji pozytywnych.

ner 2011, Ortelt 2011). Procesy te nacechowane były wyraźną specyfiką, która wynika z faktu, że kształtowaniu się i rozwojowi regionu metropolitalnego towarzyszą w tym przypadku intensywne procesy integracyjne miasta rdzeniowego, które przez blisko pół wieku podlegało fizycznej dezintegracji. Jednym z najbardziej charakterystycznych efektów przestrzennych zmian, związanych z kształtowaniem się berlińsko-brandenburskiego regionu metropolitalnego, jest stopniowa petryfikacja „wyspy wzrostu”, na której typowe negatywne następstwa wschodnioniemieckiej transformacji ulegają znaczącemu złagodzeniu.

Przestrzenne różnicowanie problemów rozwojowych w Niemczech Wschodnich

Natężenie zjawisk interpretowanych w kategoriach negatywnych skutków przeobrażeń w Niemczech Wschodnich po 1990 r. cechowało się znaczną zmiennością w czasie. Najbardziej charakterystyczną ilustracją tej zmienności były wahania natężenia bezrobocia mierzonego stopą bezrobocia, które były jednak odzwierciedleniem tendencji obejmujących całe Niemcy (patrz ryc. 1). W kontekście transformacyjnych problemów rozwojowych w nowych „landach” istotnym zagadnieniem jest jednak przestrzenne różnicowanie się natężenia „ubocznych skutków” transformacji, którego analiza może stanowić podstawę do wnioskowania o polaryzacji rozwoju w tej części Niemiec.

Obserwacja różnicującej się w czasie i przestrzeni sytuacji na rynku pracy, różnicowanych tendencji w zakresie ruchu wędrownego ludności czy sytuacji konkretnych systemów miejskich w nowych krajach związkowych po 1990 r. daje podstawę do stwierdzenia, że społeczno-ekonomiczna marginalizacja przestrzeni w tej części Niemiec nie nawiązuje do prostego podziału terytorialnego na regionalne jednostki polityczne (kraje związkowe). Znacznie bardziej przekonujący obraz rzeczywistych różnicowań stwarza analiza bazująca na statystykach odnoszących się do jednostek terytorialnych szczebla ponadlokalnego, tj. powiatowego (niem.: *Landkresie, Kreisfreie Städte*). Na tej płaszczyźnie w każdym z pięciu wielkopowierzchniowych „landów” można już względnie precyzyjnie wyróżnić zarówno zmarginalizowane obszary stagnacji, jak i obszary o stosunkowo dobrej sytuacji społeczno-gospodarczej. W niniejszym opracowaniu w ramach studium przypadków analizę ograniczono do trzech wybranych regionów wschodnioniemieckich, odmiennych pod względem charakterystyki społeczno-gospodarczej i struktury funkcjonalno-przestrzennej, tj. Meklemburgii-Pomorza Przedniego, Brandenburgii z Berlinem i Saksonii.

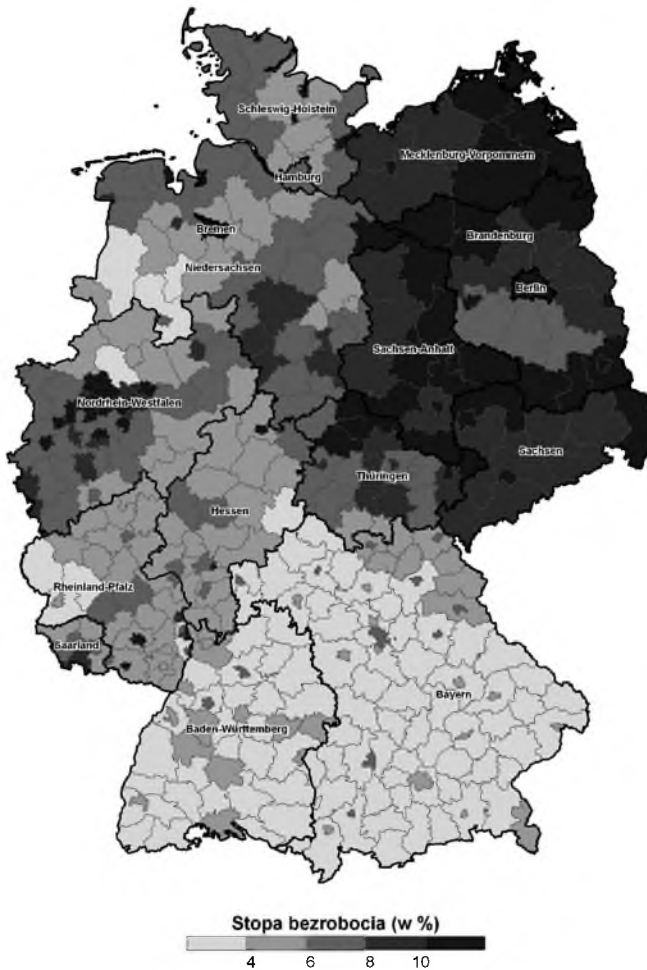
W relatywnie słabo zurbanizowanym i w niewielkim stopniu uprzemysłowionym kraju Meklemburgia-Pomorze Przednie (niem.: *Mecklenburg-Vorpommern*), który po ćwierćwieczu przemian ciągle charakteryzuje się najniższym poziomem rozwoju społeczno-gospodarczego wśród wszystkich regionów Niemiec, po 1990 r. problemy związane z transformacją zarysowały się szczególnie ostro. Na plan pierwszy wysuwa się zwłaszcza bezrobocie strukturalne na wsi, którego

znaczna skala jest bezpośrednim następstwem denacjonalizacji sektora prymarnego (Slawinski 1996). W tej części Niemiec Wschodnich obserwuje się wyraźne nierówności rozwojowe w układzie wschód–zachód. Sąsiadująca z krajami zachodniemieckimi zachodnia część regionu⁷, na którą od 2011 r. składają się powiaty Ludwigslust-Parchim, Nordwestmecklenburg oraz Rostock, a także miasta na prawach powiatu – Schwerin (stolica regionu) i Rostock (największe miasto), cechuje się niższym poziomem bezrobocia (stopa bezrobocia poniżej 10% w 2013 r., z wyjątkiem największych miast) i wyższym poziomem dochodów ludności (szczególnie w powiecie Ludwigslust-Parchim). Przyrost rzeczywisty ludności na tym obszarze wprawdzie stale utrzymuje się w zakresie wartości ujemnych, ale determinujące go ujemne saldo migracji nie jest tutaj tak drastycznie wysokie jak na terenach bardziej wysuniętych na wschód. We wschodniej części Meklemburgii-Pomorza Przedniego, tj. w powiatach Mecklenburgische-Seenplatte, Vorpommern-Greifswald oraz Vorpommern-Rügen, w których obrębie znajdują się trzy średniej wielkości ośrodki miejskie – Greifswald, Neubrandenburg i Stralsund, ogólna sytuacja społeczno-gospodarcza jest znacznie gorsza. Jeszcze w 2013 r. stopa bezrobocia rejestrowanego na tym obszarze przekraczała 13% (przy średniej dla regionu równej 11,7%), a udział długotrwale bezrobotnych w ogólnej liczbie bezrobotnych wahał się między 28% a 38%. W 2012 r. w położonym przy granicy z Polską powiecie Vorpommern-Greifswald przeciętne dochody ludności do dyspozycji netto nie przekraczały 16,2 tys. euro na osobę i były dużo niższe niż w sąsiadującym ze stołecznym Schwerinem powiecie Ludwigslust-Parchim (dochody netto *per capita* na poziomie powyżej 18 tys. euro). W 2012 r. wskaźnik przyrostu rzeczywistego ludności (zmiana liczby ludności na 10 tys. mieszkańców) w trzech powiatach wschodnich wahał się między –46,1 (Vorpommern-Rügen) a –87,9 (Meklenburgische-Seenplatte), podczas gdy w tym samym czasie w Schwerinie wynosił on –6,9, zaś w powiecie Nordwestmecklenburg –13,0 (patrz ryc. 3–5).

Należy zauważyć, że zarysowane nierówności rozwojowe w Meklemburgii-Pomorzu Przednim w układzie wschód–zachód są z jednej strony uwarunkowane skrajnie peryferyjnym położeniem obszarów wschodnich, przyległych do granicy z Polską, z drugiej zaś strony – silnym oddziaływaniem metropolii hamburskiej na zachodnią część tego regionu, w tym na regionalną stolicę Schwerin⁸. W odniesieniu do Meklemburgii-Pomorza Przedniego można mówić nie tyle o polaryzacji rozwoju, ile raczej o polaryzacji stagnacji, ponieważ nie mamy tutaj do czynienia z rozwojem jednej części obszaru „kosztem” innej, lecz raczej ze swego rodzaju continuum niedorozwoju, którego stopień narasta z zachodu na wschód. Zła sytuacja społeczno-gospodarcza na wschodzie regionu legła u podstaw radykalizacji

⁷ Meklemburgia Pomorze-Przednie graniczy od zachodu ze Szlezwikiem-Holsztyńem (niem.: *Schleswig-Holstein*) i Dolną Saksonią (niem.: *Niedersachsen*).

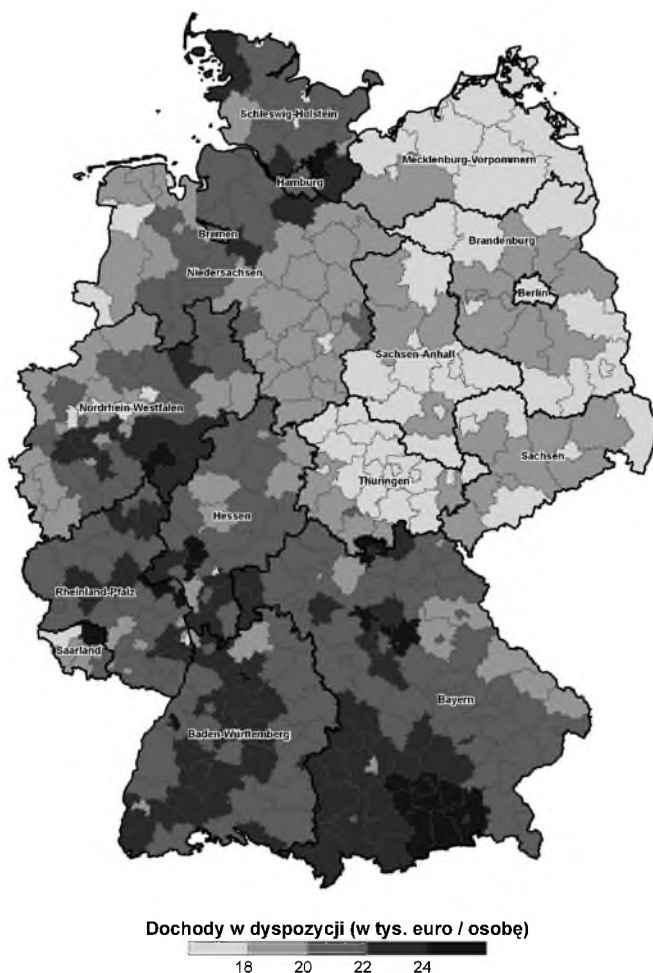
⁸ Powiaty Nordwestmecklenburg oraz zachodnia część powiatu Ludwigslust-Parchim (dawny powiat Ludwigslust) wchodzi *de iure* w skład Regionu Metropolitalnego Hamburga (niem.: *Metropolregion Hamburg*). Miasta Schwerin, Rostock, wschodnia część powiatu Ludwigslust-Parchim oraz powiat Rostock należą do regionalnej struktury współpracy na rzecz rozwoju *Projektpartnerschaft Nord*, obejmującej również Hamburg, kraj Szlezwik-Holsztyń oraz północno-wschodnie powiaty Dolnej Saksonii.

Ryc. 3. Stopa bezrobocia rejestrowanego w Niemczech w 2013 r. według powiatów
 Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Statistisches Bundesamt (www.destatis.de)

nastrojów społecznych, a w związku z tym wzrostu popularności skrajnie nacjonalistycznych ugrupowań politycznych, takich jak Narodowodemokratyczna Partia Niemiec (niem.: *Nationaldemokratische Partei Deutschlands*). Fakt, że na obszarze Niemiec Wschodnich, w tym w polsko-niemieckim rejonie przygranicznym, tego rodzaju stronnictwa, budujące swój program polityczny na ksenofobii, są w stanie wprowadzać swoich reprezentantów nawet do krajowych gremiów uchwałodawczych, należy uznać za bardzo niepokojący (Buchstein, Heinrich 2011)⁹.

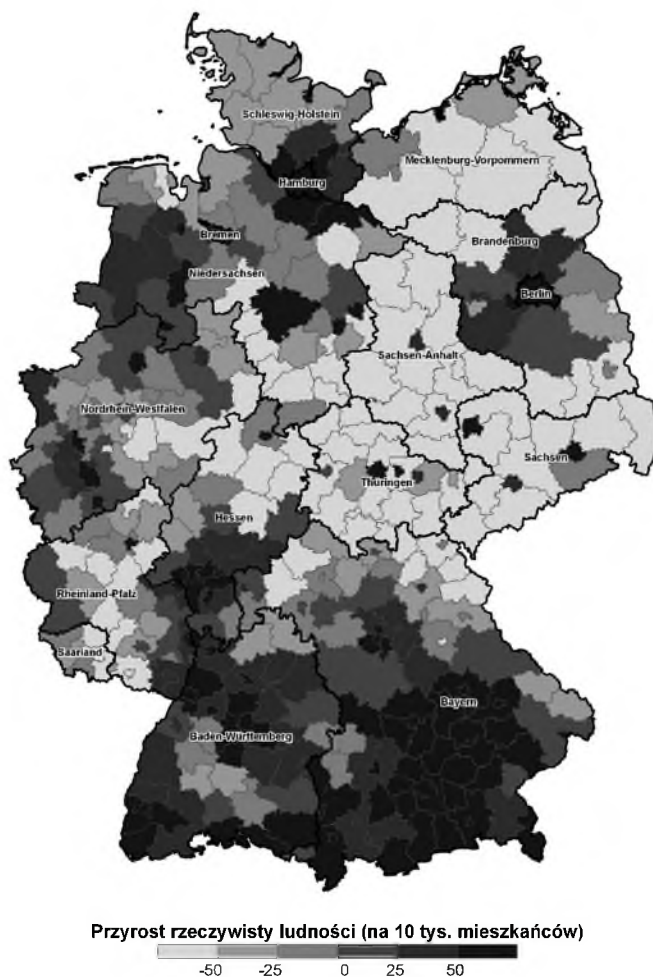
⁹ W wyborach do parlamentu krajowego Meklemburgii-Pomorza Przedniego na kadencję 2011–2016 w powiecie Vorpommern-Greifswald, w okręgach wyborczych sąsiadujących z Polską (nr 30, 35, 36), NPD uzyskiwała od 11,3% do 15,4% ważnych głosów. W sumie w całym regionie NPD wprowadziła do landtagu krajowego 5 deputowanych.

Ryc. 4. Dochody ludności do dyspozycji netto w Niemczech w 2012 r. według powiatów
 Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Statistisches Bundesamt (www.destatis.de)

Przestrzenne zróżnicowanie problemów rozwojowych całkowicie odmiennie zarysowuje się w obrębie kraju związkowego Brandenburgia (niem.: *Brandenburg*, dłuż.: *Bramborska*) i położonego w jej centrum Berlina. Brandenburgia i Berlin, choć są odrębnymi podmiotami niemieckiej federacji, w sensie funkcjonalnym stanowią nierozdzielnie związane ze sobą części Stołecznego Regionu Metropolitalnego (niem.: *Hauptstadregion/Metropolregion Berlin-Brandenburg*)¹⁰. Ważnym uwarunkowaniem rozwojowym w tej części Niemiec Wschodnich jest znacząca przewaga największego niemieckiego miasta nad regionem Brandenburgii, za-

¹⁰ Według danych z 2013 r. Region Metropolitalny Berlin-Brandenburga liczył 30,4 tys. km² powierzchni i ponad 5,9 mln mieszkańców.

Ryc. 5. Przyrost rzeczywisty ludności w Niemczech w 2012 r. według powiatów
 Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Statistisches Bundesamt (www.destatis.de)

równy w sensie potencjału ludnościowego, jak i gospodarczego¹¹. W kontekście nierówności rozwojowych na tym obszarze wyróżnia się dwie podstawowe koncentryczne strefy, tj. aglomerację Berlina (niem.: *Agglomeration Berlin*) oraz tzw. Dalszą Przestrzeń Metropolitalną (niem.: *weiterer Metropolitanraum*). Należy przy tym zauważyć, że aglomeracja Berlina składa się z właściwego kraju-miasta Berlina oraz Berlińskiej Strefy Podmiejskiej (niem.: *Berliner Umland*), zajmującej 2,9 tys. km² powierzchni i liczącej 920 tys. mieszkańców. W jej granicach znajduje się 49 gmin należących do ośmiu brandenburskich powiatów oraz stolica Brandenburgii – miasto Poczdam (niem.: *Potsdam*).

¹¹ W 2013 r. liczba ludności Berlina (0,9 tys. km²) wyniosła 3,4 mln, natomiast Brandenburgii (29,7 tys. km²) – 2,4 mln.

Najlepiej rozwijającym się obszarem w obrębie Stołecznego Regionu Metropolitalnego jest Berlińska Strefa Podmiejska. Od 1990 r. jest to rejon lokalizacji największych i najbardziej znaczących w regionie inwestycji w sektorach przemysłu i usług, a jednocześnie strefa intensywnej suburbanizacji mieszkaniowej. Wzrastające skupiska nowoczesnej działalności gospodarczej w jej obrębie dały podstawę do wyróżnienia tzw. nowych regionalnych biegunów wzrostu (niem.: *regionale Wachstumskerne*) w stosunkowo niewielkich, pojedynczych ośrodkach miejskich (Ludwigsfelde) lub w miejsko-wiejskich strukturach policentrycznych (Oranienburg-Velten-Henningsdorf oraz Wildau-Königs-Wüsterhausen-Schönefeld). Dobra sytuacja społeczno-gospodarcza *Berliner Umland* przekłada się na pozytywne wartości wskaźników obrazujących sytuację ludnościową i ekonomiczną w powiatach środkowej Brandenburgii, które charakteryzuje relatywnie niska stopa bezrobocia, wysoki poziom dochodów *per capita* oraz dodatni przyrost rzeczywistej ludności wynikający z wysokiego dodatniego salda migracji (patrz ryc. 3–5). W świetle statystyk społeczno-gospodarczych szczególnie korzystnie zarysowuje się sytuacja Poczdamu, który jako miasto na prawach powiatu i stolica kraju związkowego jest *de facto* „satelitą” Berlina. Rozwój aglomeracji Berlina i kształtowanie się „wyspy wzrostu” w samym centrum pograżonych w kryzysie Niemiec Wschodnich jest doskonałym przykładem procesów metropolizacji przestrzeni.

Berlińska Strefa Podmiejska stanowi przeciwieństwo obszarów określanych jako strefa marginalna Stołecznego Regionu Metropolitalnego (Dalsza Przestrzeń Metropolitalna), i to zarówno w zakresie poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego jak i natężenia problemów posttransformacyjnych. Strefa marginalna metropolii berlińsko-brandenburskiej składa się z nieciągłego półpierścienia jednostek terytorialnych okalających rdzeń metropolii od północy i południa, w tym z powiatów Uckermark, Ostprignitz-Ruppin, Prignitz, Elbe-Elster, Oberspreewald-Lausitz, Spree-Neiße. Obszar ten cechuje się relatywnie wysokim poziomem bezrobocia (stopa bezrobocia powyżej 10% w 2013 r.), niskim przeciętnym poziomem dochodów ludności i bardzo wysokim stopniem depopulacji wynikającej z niskiego ujemnego salda migracji (patrz ryc. 3–5). Specyficzną podstrefą w tym obszarze jest Łużyckie Zagłębie Węglowe w południowo-wschodniej części Brandenburgii. Jest to rejon silnie naznaczony negatywnymi skutkami intensywnego górnictwa odkrywkowego oraz przemysłu energetycznego. Należy ponadto zauważyć, że w strefie marginalnej Stołecznego Regionu Metropolitalnego znajdują się ośrodki miejskie stanowiące szczególnie jaskrawe przykłady procesu kurczenia się miast. Należą do nich przede wszystkim miasta Frankfurt nad Odrą, Schwedt nad Odrą oraz Eisenhüttenstadt, które od początku okresu transformacji zanotowały ponad 20-procentowy ubytek liczby ludności a ich wyludnianie się miało swoje odzwierciedlenie w wyraźnych przekształceniach morfologii miejskiej (m.in. wyburzanie osiedli mieszkaniowych).

W kontekście rozważań nad przestrzennym zróżnicowaniem natężenia problemów rozwojowych w Niemczech Wschodnich warto zwrócić uwagę na kraj związkowy Saksonii (niem.: *Sachsen*, głuż.: *Sakska*). W przeciwieństwie do większości krajów wschodniemieckich jest to region gęsto zaludniony (4,0 mln mieszkańców, 220 osób/1 km² w 2013 r.), obejmujący liczne i stare ośrodki prze-

mysłowe na przedgórzu Rudaw (niem.: *Erzgebirge*). Rdzeń struktury przestrzenno-funkcjonalnej Saksonii stanowi tzw. Trójkąt Saksoński (niem.: *Sachsendreieck*) – sieciowy układ osadniczy typu metropolitalnego, w którego skład wchodzi Drezno (niem.: *Dresden*), Lipsk (niem.: *Leipzig*), Chemnitz, Zwickau oraz leżące w Saksonii-Anhalt miasto Halle. W 2009 r. Trójkąt Saksoński stał się formalnie częścią Regionu Metropolitalnego Środkowe Niemcy (niem.: *Metropolregion Mitteldeutschland*), integrującego również inne duże ośrodki miejskie w Saksonii-Anhalt oraz Turynii (Dessau-Roßlau, Gera, Jena).

W Saksonii, podobnie jak w przypadku Brandenburgii i Berlina, obserwuje się promienisto-koncentryczny układ stref rozwojowych, w którym natężenie problemów transformacyjnych narasta wraz ze wzrostem odległości od policentrycznego rdzenia regionu. Rdzeń ten w odróżnieniu od aglomeracji berlińskiej nie jest obszarem wzrostu, lecz umiarkowanej stagnacji. Według danych z 2013 r. w powiatach i miastach Trójkąta Saksońskiego stopa bezrobocia rejestrowanego wahała się w przedziale od 8% do 10% i była znacznie wyższa niż w większości powiatów zachodniemieckich (w Lipsku i Chemnitz przekraczała 10%). Przyrost rzeczywisty ludności obszarów położonych poza obrębem największych miast oraz powiatu *Sächsische Schweiz-Osterzgebirge* opisywały bardzo znaczące wartości ujemne (poniżej 50 osób/10 tys. mieszkańców), które były zdeterminowane ujemnym saldem migracji. W 2012 r. przeciętne dochody ludności w dwóch największych miastach regionu (Drezno, Lipsk) nie przekraczały 18 tys. euro i były znacznie niższe niż w dużych miastach Niemiec Zachodnich. Analiza sytuacji społeczno-gospodarczej Saksonii w układzie 10 powiatów i 3 miast na prawach powiatu według stanu w latach 2012–2013 pozwala na stwierdzenie, że obszarami największego kryzysu są w tym regionie: położony przy granicy z Polską powiat *Görlitz*, sąsiadujący z Lipskiem powiat *Nordsachsen* oraz powiat *Erzgebirgskreis* na niemiecko-czeskim obszarze przygranicznym.

Jednym z najbardziej interesujących zagadnień w kontekście przeobrażeń transformacyjnych i ich bezpośrednich skutków w Saksonii jest wyraźne przestrzenne różnicowanie się tendencji kształtujących sytuację ludnościową dużych miast. W pierwszej dekadzie po 1990 r. depopulacja spowodowana odpływem ludności w znaczącym stopniu objęła wszystkie ważniejsze ośrodki regionu. Jednakże po 2000 r. w niektórych miastach, w tym w Dreźnie i w Lipsku, zaobserwowano zrównoważenie salda ruchu wędrownego, a nawet nieznaczny przyrost liczby ludności. W latach 2000–2011 liczba mieszkańców krajowej stolicy – Drezna – wzrosła o 10,9%, natomiast Lipska – o 7,8%. W tym samym okresie notowano jednak dalsze dynamiczne wyludnianie się mniejszych miast, zwłaszcza w powiatach wschodnich. W *Zittau*, mieście w rejonie trójstyku granic Niemiec, Polski i Czech, liczba mieszkańców spadła o 15%. Najbardziej drastyczny spadek liczby ludności w skali całego regionu wystąpił w mieście *Hoyerswerda* (głuz.: *Wojerecy*), ośrodku funkcjonalnie związanym z Łużyckim Zagłębiem Węglowym. W latach 1990–2012 liczba mieszkańców tego miasta spadła z poziomu 69,0 tys. do 35,0 tys., czyli o 49,2%.

Podsumowanie

Analiza współczesnych problemów rozwojowych w Niemczech Wschodnich, obserwowanych w aspekcie społeczno-gospodarczym, prowadzi do kilku zasadniczych wniosków dotyczących nierówności występujących w układzie Niemcy Wschodnie–Niemcy Zachodnie, i również konkluzji odnoszących się do przestrzennego zróżnicowania poziomu rozwoju w układzie regionalnym i ponadlokalnym na obszarze tzw. nowych krajów związkowych.

Po blisko ćwierćwieczu przemian transformacyjnych zachodzących na terenie byłej NRD nadal wyraźnie zarysowuje się podział zjednoczonych Niemiec determinowany przez przebieg granicy reliktywnej w postaci politycznej granicy wewnątrzniemieckiej (niem.: *innerdeutsche Grenze*) funkcjonującej w latach 1949–1990. Zachodnioniemieckie kraje związkowe ciągle dystansują regiony wschodnioniemieckie pod względem wszystkich podstawowych charakterystyk społeczno-gospodarczych, choć po 2005 r. można zaobserwować pewne tendencje do konwergencji w tym układzie.

Również w granicach samych Niemiec Wschodnich obserwuje się wyraźne nierówności rozwojowe, mające swoje odzwierciedlenie w sytuacji na rynku pracy, sytuacji ludnościowej czy przeobrażeniach konkretnych struktur miejskich. Nierówności te uwidaczniają się nie tyle w układzie międzyregionalnym, tj. poszczególnych krajów związkowych, ile w układzie pewnych struktur ponadlokalnych delimitowanych na poziomie jednostek terytorialnych szczebla powiatowego. Przykład trzech regionów wschodnioniemieckich – Meklemburgii-Pomorza Przedniego, Brandenburgii i Berlina oraz Saksonii – pozwala zauważyć wyraźną polaryzację rozwoju (Region Metropolitalny Berlin-Brandenburgia) czy wręcz polaryzację lub stopniowalność stagnacji (Meklemburgia-Pomorze Przednie, Saksonia). Natężenie problemów rozwojowych będących pochodną przemian transformacyjnych jest ciągle odwrotnie proporcjonalne do stopnia koncentracji ludności, poziomu metropolizacji przestrzeni czy położenia względem biegunów wzrostu na obszarze Niemiec Zachodnich.

Wyraźne przestrzennie zróżnicowanie poziomu rozwoju czy też natężenia problemów rozwojowych nie jest wyłącznie domeną regionów wschodnioniemieckich. Nierówności rozwojowe rysują się z podobną siłą na terytorium Niemiec Zachodnich („bogatsze” południe i „biedniejsza” północ), choć tam nie są one związane bezpośrednio z postsocjalistyczną transformacją systemową.

Literatura

- Barnick O. 2008. Die schrumpfende Stadt und das Modell der europäischen Stadt. VDM Verlag Dr. Müller e. K. Saarbrücken.
- Best H., Holtmann E. 2012. Aufbruch der entscherten Gesellschaft. Deutschland nach der Wiedervereinigung. Campus-Verlag, Frankfurt am Main.
- Buchstein H., Heinrich G. 2011. Rechtsextremismus in Ostdeutschland; Demokratie und Rechtsextremismus im ländlichen Raum. Wochenschau-Verlag, Schwalbach am Taunus.

- Busch U., Kühn W., Steinitz K. 2009. Schrumpfung und Entwicklung in Ostdeutschland: aktuelle Probleme im 20. Jahr der Einheit. VSA-Verlag, Hamburg.
- Bürkner H.-J. 2011. Marktkonforme Wiedererfindungen des Städtischen ohne lokale Akteure? [W:] H.-J. Bürkner (red.) Berlin zwischen Europäischer Metropolisierung und kreativer Stadtentwicklung. Imaginationen und Diskurse „von unten”. Praxis Kultur- und Sozialgeographie | PKS 51, Universitätsverlag Potsdam, Potsdam, s. 9–19.
- Cassens I., Luy M., Scholz R.D. 2009. Die Bevölkerung in Ost- und Westdeutschland: Demografische, gesellschaftliche und wirtschaftliche Entwicklungen seit der Wende. VS Verlag für Sozialwissenschaften/GWV Fachverlage GmbH, Wiesbaden.
- Dolata M. 2008. Zmiany struktur terytorialno-administracyjnych w niemieckich krajach związkowych położonych przy granicy z Polską. [W:] S. Dołzbłasz, A. Raczyk (red.), Europa bez granic – nowa jakość przestrzeni. Rozprawy Naukowe Instytutu Geografii i Rozwoju Regionalnego Uniwersytetu Wrocławskiego, 4: 157–165.
- Dolata M. 2011. Regionalne zróżnicowanie struktury gospodarki i rynku pracy w Polsce i w Niemczech. Biuletyn KPZK PAN, 248: 125–154.
- Dolata M., Kaczmarek T. 2003. Zmiany podziału terytorialno-administracyjnego Niemiec Wschodnich w latach 1990–2002. Czasopismo Geograficzne, 74, 1–2: 39–57.
- Großmann K., Haase A., Rink D., Steinführer A. 2008. Urban shrinkage in the East-Central Europe. Benefits and limits of a cross-national transfer of research approaches. [W:] M. Nowak, M. Nowosielski (red.), Declining Cities. Instytut Zachodni, Poznań, s. 77–99.
- Häußermann H., Siebel W. 1987. Neue Urbanität. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main.
- Häußermann H., Siebel W. 1988. Die schrumpfende Stadt und die Stadtsoziologie. [W:] Soziologische Stadtforschung, Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie, Sonderheft 29.
- Heydemann G. 2005. Die Innenpolitik der DDR. Enzyklopädie Deutscher Geschichte, Band 66. Oldenbourg Wissenschaftsverlag, Oldenburg.
- Kaczmarek T. 2005. Struktury terytorialno-administracyjne i ich reformy w krajach europejskich. Wydawnictwo Naukowe UAM, Seria Geografia 70.
- Kaczmarek T., Mikula Ł. 2007. Ustroje terytorialno-administracyjne obszarów metropolitalnych w Europie. Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań.
- Kaczmarek T., Mikula Ł. 2008. Planowanie przestrzenne i zarządzanie w obszarach metropolitalnych Niemiec. [W:] T. Kaczmarek, A. Mizgajski (red.), Powiat poznański. Jakość przestrzeni i jakość życia. Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań, s. 371–384.
- Köhler H. 2002. Deutschland auf dem Weg zu sich selbst. Eine Jahrhundertgeschichte. Hohenheim-Verlag, Stuttgart.
- Lang T., Tenz E. 2003. Von der schrumpfenden Stadt zur Lean City. Prozesse und Auswirkungen der Stadtschrumpfung in Ostdeutschland und deren Bewältigung. Dortmunder Vertrieb für Bau- und Planungsliteratur, Dortmund.
- Ortel B. 2011. Raumbilder im Wandel? Empirische Erkundungen in der Metropolregion Berlin-Brandenburg. [W:] H.-J. Bürkner (red.), Berlin zwischen Europäischer Metropolisierung und kreativer Stadtentwicklung. Imaginationen und Diskurse „von unten”. Praxis Kultur- und Sozialgeographie | PKS 51, Universitätsverlag Potsdam, Potsdam, s. 21–56.
- Reißig R. 2007. Ostdeutschland im Wandel und Umbruch – neu denken und gestalten. [W:] R. Wodrich (red.), Im Osten nichts Neues? Struktureller Wandel in peripheren Räumen. Texte aus dem Brandenburg-Berliner Institut für Sozialwissenschaftliche Studien (2), Berlin, s. 23–38.
- Scurell B., Brückner H. 2014. Dessau – koncepcja przebudowy miasta związana z procesem kurczenia się: „centra miejskie – strefy krajobrazowe”. [W:] T. Strykiewicz (red.), Kurczenie się miast w Europie Środkowo-Wschodniej. Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań, s. 51–60.
- Slawinski U. 1996. Arbeitsmarkt in ländlichen Räumen Mecklenburg-Vorpommerns. Rostocker Beiträge zur Regional- und Strukturforchung (4). Univ. Forschungsgruppe Mecklenburg-Vorpommern, Rostock.
- Strykiewicz T. i in. 2014. Kurczenie się miast w postsocjalistycznych krajach Europy Środkowo-Wschodniej i Południowo-Wschodniej. [W:] T. Strykiewicz (red.), Kurczenie się miast w Europie Środkowo-Wschodniej. Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań, s. 29–38.
- Strykiewicz T., Jaroszevska E., Marcińczak S., Ogrodowczyk A., Rumpel P., Siwek T., Slach O. 2014. Współczesny kontekst i podstawy teoretyczno-metodologiczne analizy procesu kurczenia się

- miast. [W:] T. Strykiewicz (red.), *Kurczenie się miast w Europie Środkowo-Wschodniej*. Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań, s. 9–14.
- Thomas M., Woderich R. 2007. Regionale Disparitäten und Sozialkapital. [W:] R. Woderich (red.), *Im Osten nichts Neues? Struktureller Wandel in peripheren Räumen. Texte aus dem Brandenburg-Berliner Institut für Sozialwissenschaftliche Studien (2)*, Berlin, s. 39–62.
- Vertrag zwischen der Bundesrepublik Deutschland und der Deutschen Demokratischen Republik über die Herstellung der Einheit Deutschlands (Einigungsvertrag), 30.08.1990 (BGBl. 1990 II S. 889).
- Wehler H.U. 2008. *Deutsche Gesellschaftsgeschichte. Band 5: Bundesrepublik und DDR 1949–1990*. Verlag C.H. Beck oHG, München.
- Wertz N., Nuthmann R. 2004. *Abwanderung und Migration in Mecklenburg-Vorpommern*. VS Verlag für Sozialwissenschaften, Wiesbaden.
- Wiechmann T., Wolff M. 2014. Skala i przestrzenne zróżnicowanie procesu kurczenia się miast w Europie na przełomie XX i XXI wieku. [W:] T. Strykiewicz (red.), *Kurczenie się miast w Europie Środkowo-Wschodniej*. Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań, s. 15–27.
- Winkler H. A. 2005. *Der lange Weg nach Westen. Band 2: Deutsche Geschichte vom Dritten Reich bis zur Wiedervereinigung*. Verlag C.H. Beck oHG, München.

Contemporary problems of development in East Germany – a regional perspective

Summary: This paper aims to determine and characterize the most important socio-economic developmental problems occurring contemporarily in Eastern Germany. The spatial scope of the study embraces a territory of the former German Democratic Republic (GDR), defined in the official German nomenclature as “Neue Bundesländer”. Since the Reunification of Germany in 1990 this territory has been a realm of constant transformation, which due to its intensity and scale had never been preceded in whole Middle-East Europe. The study takes a regional approach to the developmental problems of Eastern Germany, its aim being an illustration of ardency in both positive and negative phenomena resulting from transition process in chosen regions. The author’s particular interest focuses on labours market, demographic trends and transformation of urban space, including shrinking cities and metropolization.

Key words: Eastern Germany, socio-economic transformation, polarization of development, regional inequalities